

[itobiad], 2019, 8 (4): 3167/3185

**Bir Osmanlı Paşasının Kaleminden Hz. Peygamber (sav) ve Râşid
Halifeler Dönemi: Abdülatif Subhi Paşa ve Hakâiku'l-Kelâm
fî Târîhi'l-İslâm adlı Eseri**

The Historical Periods of the Prophet Muhammad (pbuh) and the
Four Rightly-Guided Caliphs from the Pen of an Ottoman Pasha:
Abdullatif Subhi Pasha and His Work, Haqâiq al-Kalâm fî Tārîh al-
Islâm

Selim ARGUN

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı

Dr., Presidency of Religious Affairs

selimargun@hotmail.com

0000-0002-1015-0817

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 09.12.2019
Kabul Tarihi / Accepted	: 27.12.2019
Yayın Tarihi / Published	: 29.12.2019
Yayın Sezonu	: Ekim-Kasım-Aralık
Pub Date Season	: October-November-December

Atf/Cite as: Argun, S. (2019). Bir Osmanlı Paşasının Kaleminden Hz. Peygamber (sav) ve Râşid Halifeler Dönemi: Abdülatif Subhi Paşa ve Hakâiku'l-Kelâm fî Târîhi'l-İslâm adlı Eseri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8 (4), 3167-3185. Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/49747/657127>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 - Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

Bir Osmanlı Paşasının Kaleminden Hz. Peygamber (sav) ve Râşid Halifeler Dönemi: Abdülatif Subhi Paşa ve Hakâiku'l-Kelâm fî Târîhi'l-İslâm adlı Eseri

Öz

Müslümanlar ilk dönemlerden beri hem öğrenmek hem de karşılaştıkları sorunları çözmeye ilham almak amacıyla Hz. Peygamber (sav) ve Râşid Halifeler'in tarihini merak etmiş ve bu alanda pek çok eser telif etmişlerdir. Bu çalışmalar İslâm tarih yazıcılığının doğuşunda ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. XIX. Yüzyılda Osmanlı münevverleri İmparatorluğun içinde bulunduğu zor şartların üstesinden gelebilmek için çeşitli alanlarda eserler kaleme almışlardır. Abdülatif Subhi Paşa da Hakâiku'l-Kelâm fî Târîhi'l-İslâm adını verdiği eseri ile Hz. Peygamber (sav) ve Râşid Halifeler dönemine ait olayları farklı bakış açılarıyla ele almıştır. Subhi Paşa'nın eseri, Osmanlı siyer literatürüne katkı sağlamanın ötesinde aynı zamanda sıkıntılı günler geçiren müslümanlara nasıl bir tavır takınması gerektiği üzerinde durması yönünde tavsiyelerde bulunması hasebiyle de orijinal bir eserdir. Eser, son dönem Osmanlı ve İslâm tarih yazıcılığını anlama ve ilk dönem İslâm tarihine bakışı ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber (sav), Siyer, Râşid Halifeler Dönemi, Erken Dönem İslâm Tarihi, Abdülatif Subhi Paşa

The Historical Periods of the Prophet Muhammad (pbuh) and the Four Rightly-Guided Caliphs from the Pen of an Ottoman Pasha: Abdullatif Subhi Pasha and His Work, Haqâiq al-Kalâm fî Târîh al-Islâm

Abstract

Since the early periods, Muslims have always had an interest in the history of the Prophet (pbuh) and the Four Rightly-Guided Caliphs, not only for the purpose of learning about their lives, but also to get inspiration from them in finding solutions to their contemporary problems. Evidently, this interest led Muslim historians to compose numerous books each of which played a significant role in the emergence and development of Islamic historiography. During the XIXth century, Ottoman intellectuals also authored many books in various fields in an attempt to overcome the difficult conditions of the Empire. In his work entitled Haqâiq al-Kalâm fî Târîh al-Islâm, Abdullatif Subhi Pasha covers the periods of both the Prophet (saw) and the Four Rightly-Guided Caliphs and investigates the historical events of these two periods from different perspectives. Subhi Pasha's work is in many respects an original literary piece, as it fills the lacuna in this field and also affords invaluable advices to Muslims as to how they should behave and conduct themselves while going through hardships and facing challenges. The book, therefore, sets an important example for understanding the late Ottoman and Islamic historiography and reading the early history of Islam from the viewpoint of an Ottoman historian.

Keywords: The Prophet Muhammad (pbuh), Siyrah of the Prophet, Rightly-Guided Caliphs Period, Early Islamic History, Abdullatif Subhi Pasha

Giriş

İslâm dünyasında tarih çalışmaları çok eskilere dayanmaktadır. Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde insanların düşünmesi ve ibret alması için geçmiş toplulukların hayatlarından ve peygamberlerin yaşantılarından örnekler vardır. Birçok sebebi olmakla birlikte Müslümanlarda tarih yazıcılığının doğması ve gelişmesindeki ana sebep, Müslümanların Hz. Peygamber'i (sav) ve ashabını tanımaya, bununla birlikte o dönemde yaşanan olayları anlamaya çalışmalarıdır. Hicri birinci asırdan itibaren Müslümanlar kendi tarihlerini yazmaya başlamış ve kimi zaman halifelerin teşvikleri ve kimi zamanda dinî gayelerle bu tarih yazıcılığı gelişerek devam etmiştir (Fayda, 2011, 40: s. 30-31; Öz, 2008, s. 13-23).

Osmanlılar döneminde de tarih yazıcılığı önceki Türk-İslâm devletlerinde var olan tarih yazıcılığının devamı şeklinde gelişerek devam etmiş, çeşitli amaçlarla Hz. Peygamber'in (sav), ondan sonra gelen halifelerin ve devletlerin tarihi yazılmıştır. Osmanlı tarihçileri kendileri Türkçe İslâm tarihi eserleri telif ettikleri gibi, Arapça ve Farsça olarak da İslâm tarihi eserleri telif etmişler, yine bu dillerden İslâm tarihi eserlerinin tercümelerini yapmışlardır (Şeşen, 1998, s. 281-289). XIII. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın başından itibaren Osmanlı tarihçiliğinin ilk örnekleri ortaya konmuştur. Bu ilk eserler daha çok menâkıbnâme, gazânâme ve destan türünde yazılmıştır. XIV. yüzyılda şehnâme yazıcılığı geleneği ile başlayan yarı resmi tarihçilik anlayışı, XVII. yüzyılın sonu, XVIII. yüzyılın başında Amcazâde Hüseyin Paşa'nın (1644-1702) sadrazamlığı döneminde resmî tarihçiliğin bir devlet görevi olarak ihdası ve kurumlaşması ile devam etmiştir (Kütükoğlu, 2012, 42: s. 457-461).

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan yapılandırılması açısından önemli bir yüzyıldı. Bu yüzyılda matbaanın gelişmesiyle birlikte gazete ve kitap basımındaki sayı oldukça artmış, kütüphanelere erişim eskiye nazaran daha kolaylaşmış ve birçok yeni eser de neşredilmiştir. İslâm tarihi alanında da birçok telif ve neşir çalışması yapılmıştır (Erdoğan, 2002, s. 46-76; Demir, s. 30-59; Çağış, 2014, s. 87-94; Şahiner, 2007, s. 23-30; Fidan, 2008, s. 102-146).

Bu eserlerin önemli bir kısmını da her Müslümanın tanınması ve kendisine örnek alması gereken Hz. Peygamber'in (sav) hayatına ilişkin eserler oluşturuyordu. Bununla beraber Raşid halifeler ve diğer İslâm halifeleri ile ilgili eserler de kaleme alınmıştı. Bu yüzyılda İslâm tarihi alanında neşredilen en önemli eserlerden biri de Abdüllatif Subhi Paşa'nın "*Hakâiku'l-Kelâm fi Târîhi'l-İslâm*" adlı eseridir.

Abdüllatif Subhi Paşa'nın Hayatı

Abdüllatif Subhi Paşa, günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde bulunan Mora'ya bağlı Trapoliçe kasabasında 11 Kasım 1818 (12 Muharrem 1234)

tarihinde doğmuştur. Morevîler olarak bilinen aileye mensup olan ve XIX. yüzyılın önemli devlet ve kültür adamlarından biri olarak kabul edilen Abdüllatif Subhi Paşa, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin ilk Maarif nazırı olan Abdurrahman Sami Paşa'nın (1794-1882) oğludur (BOA, DH. SAİD.d, 1/126; Akyıldız, 2009, 37: s. 450). 1821 yılında Rumların Mora'da Osmanlı'ya karşı başlattıkları isyan sonucunda Subhi Paşa ve ailesi esir edilmişti. İsyancıların elebaşlarından olan bir kişi, Subhi Paşa'nın dedesi Necib Efendi'den (1768-1814) daha önce gördüğü iyilikler ve yardımlar dolayısıyla Subhi Paşa ve ailesinin Napoli üzerinden Mısır'a gemi ile gitmelerine izin vermişti (İbnülemin ve Hüsameddin, 1335/1917, s. 104-105).

Mısır'a geldiklerinde Abdurrahman Sami Paşa, Divân-ı Vilâyet Başmuavinliği görevine atandı. Oğlu Subhi Paşa, burada ilk eğitimini özel hocalardan aldı. 1831 yılında daha on üç yaşındayken Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (1769-1849) yanında kitabet hizmetini öğrenmeye başladı. Burada kendisini hızla geliştiren Subhi Paşa daha sonra 1832 yılında Mısır Mülkiye Kalemî Reisliği'ne atandı. Akabinde 1834 yılında Muhasebât-ı Mısriyye İdaresi Kalemî Birinci Başkanlığı'na, daha sonra ise 1838 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın müsteşarlığına kadar yükseldi. 1845 yılında mirlivalık¹ rütbesine kadar yükselen Subhi Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın vefatı üzerine 1849 yılında ailesi ile birlikte İstanbul'a geldi (BOA, DH. SAİD.d, 1/126; İbnülemin ve Hüsameddin, 1335/1917, s. 104-105; Akyıldız, 2009, 37: s. 450; Tolak, 2015, s. 7; Günersu, 2014, s. 12-13; Kocamemi, t.y., s. 52-53).

İstanbul'a gelmesi Subhi Paşa'nın hayatında bir dönüm noktası olmuş, edindiği tecrübeler sayesinde devlet kadrolarında hızla yükselmiştir. 19 Mayıs 1850 yılında Meclis-i Maârif-i Umûmiyye fahrî üyeliğine birinci sınıf rütbeyle getirildi. Bu görevi esnasında 1851 yılında Mustafa Reşit Paşa'nın (1800-1858) kurulmasında büyük çaba harcadığı Encümen-i Dâniş (1851-1862) âzalığını seçildi. Subhi Paşa'ya 1857 yılında bâlâ rütbesi² verildi ve aynı yıl içerisinde Meclis-i Vâlâ üyeliği yanında İstanbul Tahrîr-i Emlâk Komisyonu başkanlığına getirildi. Tahrîr-i Emlâk Komisyonu başkanlığındaki başarısından dolayı ikinci rütbeden Mecîdî nişanı ile ödüllendirildi. 1860 yılında Defter-i Hâkânî Emaneti'nin başına getirilerek İstanbul'daki nüfus ve evlerin sayımının gerçekleştirilmesini sağladı (BOA, DH. SAİD.d, 1/126; İbnülemin ve Hüsameddin, 1335/1917, s. 106-107).

Subhi Paşa, 1861 yılında sonradan St. Petersburg sefirliğine atanacak olan Halil Bey'in Osmanlı aydınları ile beraber modern ilmi ve kültürü araştırmak ve yaymak için kurduğu Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'nin daimi olmayan üyeleri arasında yer aldı (BOA, İ. DH., 472/31671; Karaçavuş,

¹ Miralay ve ferik arasında kalan ve paşalığın en alt kademesi olan subay rütbesi, Ayverdi, İlhan. (2006). *Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı. 2: s. 2082.

² Osmanlı'da XIX. Yüzyılda ihdas edilen mülkî bir rütbe, Ayverdi, 2006, 1: s. 270.

2006, s. 197-218). Subhi Paşa, 1871 yılında vezâret rütbesi verilerek Suriye valiliğine tayin edildi. Bu görevi sırasında bölgede yaptığı ve yapmayı düşündüğü bazı ıslahatlar buradaki İngiliz Konsolosu'nun ve eşrafın tepkisini çekmişti. Bu sebeple Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa (1811-1882) tarafından görevden alındı. Subhi Paşa çeşitli nezâretlerde birçok kez nâzırlık görevi yaptı. Evkaf nezaretinde 1861, 1878, 1879, 1880, 1885 yıllarında beş defa, Maarif nezaretinde 1867, 1878 yıllarında iki defa, Ticaret ve Ziraat nezaretinde 1882, 1884 iki defa, Maliye nezaretinde ise 1880 yılında nâzırlık yapmıştır (BOA, İ. DH., 873/5; Akyıldız, 2009, 37: s. 451-452; Tolak, 2015, s. 77). Subhi Paşa beşinci defa Evkâf Nazırlığı yaptığı dönemde hastalanarak 17 Ocak 1886 (11 Rebiülahir 1303) yılında Fatih/Horhor'daki konağında vefat etmiştir. Cenaze namazı Ayasofya Camii'nde kılındıktan sonra Çemberlitaş'ta bulunan Sultan II. Mahmud Hân türbesi hazînesine defnedilmiştir (Süreyya, 1996, 5: s. 94; Tolak, 2015, s. 94).

Kültürlü ve kendisini geliştirmiş, halk arasında Frenk Subhi Paşa olarak tanınan Subhi Paşa devrin siyasi hayatı kadar entelektüel ve kültürel hayatı için de önemli bir şahsiyetti. Arapça ve Farsça'nın yanında Batı dillerinden Yunanca ve Fransızca'yı da bilen Subhi Paşa, Osmanlı Devleti'nde meskûkât³ ile ilmî olarak ilk uğraşan kişidir. Meskûkât hakkında kitap telifinin yanı sıra meskûkât koleksiyonu Batı'dan gelen ilim adamları tarafından ziyaret edilirdi.⁴ Fatih Horhor'da İtalyan bir mimara yaptırdığı 1854 tarihli üç katlı kargir konağı Doğu'dan ve Batı'dan birçok ilim ve kültür adamının ziyaret ettiği ve ilmî toplantıların yapıldığı bir yerdi (Özel, 2011, s. 137; Tanman, 1994, 7: s. 51-52; Şimşek, 2011, s. 144; Tolak, 2015, s. 105-106).

Subhi Paşa Peşte, Bavyera ve Saksonya Bilimler akademileri, Amerikan Maârif-i Şarkıyye Encümeni ve Alman Doğu Derneği'nin üyelerindendi. Osmanlı'nın ona verdiği Murassa Osmânî ve Murassa Mecîdî nişanlarının yanı sıra İran'ın Şîr ü Hurşîd, Rusya'nın Sainte Anne ve Maklenburg Dükalığı'nın Grand Couronne nişanlarını almıştı. Ayrıca Avusturya'nın Altın Maarif madalyasına ve başka devletlerin madalyalarına da sahipti (BOA, DH. SAİD.d, 1/126; Akyıldız, 2009, 37: s. 451-452).

Subhi Paşa'nın ilmî ve kültürel kişiliğinin oluşmasında birçok etken vardır. Mora gibi payitahttan uzak ve gayrimüslimlerin yoğun olduğu bir coğrafyada doğmasına karşın ilk eğitimini iyi bir edip ve devlet adamı olan babasından alması önemli bir etkidir. Mısır'a yerleşmelerinin akabinde orada da özel hocalardan dersler almasının ve Mehmet Ali Paşa gibi önemli bir devlet adamının yakınında bulunarak konağında tertiplenen ilim ve

---

³ Damgalanmış, üzerine sikke vurulmuş madeni paralar, sikkeler, akçeler, Ayverdi, İlhan. (2006). Asırlar Boyu Târîhî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı. 2: s. 2026.

⁴ Fakat Subhi Paşa'nın vefatından sonra ise bu meskûkât Almanya ve Avusturya'ya satılmıştır. Ebüzziya, Mehmet Tevfik. (1973). Yeni Osmanlılar Tarihi, (haz. Ziyad Ebüzziya), Kervan Yayınları, 101. Kocamemi, Fazıl Bülent. (t.y.). Baba, Oğul, Torun Devletin Zirvesinde Üç İsim, Ekinoks Yayıncılık, 54-55.

kültür meclislerden istifade ile kendisini yetiştirmesi de bu etkenlerden biridir. Görevi sebebiyle Suriye, Balkanlar ve Avrupa'daki birçok yeri gören Subhi Paşa'nın entelektüel birikiminin oluşmasında bir diğer önemli etken ise şüphesiz Doğu ve Batı dillerine olan vukûfiyeti nedeniyle Osmanlı dışındaki memleketlerdeki ilmi ve akademik gelişmeleri yakından takip etmesidir. Bununla birlikte sahip olduğu zengin kütüphanesi zikredilmesi gereken diğer önemli bir husustur. Ancak Subhi Paşa vefat ettikten sonra kütüphanesindeki kitaplar satılmak üzere tereke kaydına yazılmıştır (Evkâf Nâzırı Merhum Subhi, 1302/1886; Tolak, 2015, s. 108; Kocamemi, t.y., s. 54-55).

Eserleri

Subhi Paşa, önemli bir devlet adamı olarak birçok farklı görevde yer almasının yanında beş tane de eser telif etmiştir. Bu eserler şunlardır:

1) Miftâhü'l-İber:

Bu eser İbn Haldun'un meşhur Kitâbu'l-İber adlı eserinin tercümesidir. Subhi Paşa Mısır'da iken Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın teşvikiyle ikinci ve üçüncü ciltlerini tercüme etmeye başlamış fakat Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın vefatı sebebiyle tercümeyi bitirememiştir. İstanbul'a geldikten sonra ise Sultan Abdülmecid'in (1823-1861) ilim ve kültürün yayılmasını teşvîk etmesi ile eseri tamamlamış ve eser 1860 yılında İstanbul'da Miftâhü'l-İber adıyla neşr olunmuştur (İbn Haldun, 1860; Akyıldız, 2009, 37: s. 451; Tolak, 2015, s. 103-104).

2) Tekmiletü'l-İber:

İbn Haldun'un (1332-1406) Kitâbu'l-İber adlı eserini Yunan, Roma ve İran tarihleri açısından eksik bulan Subhi Paşa bu eserini Kitâbu'l-İber'e zeyl olarak yazmıştır. Eser iki bölümden oluşmaktadır ve zikredilen devletlerin tarihini ele almaktadır. Subhi Paşa eseri basmak için izin talep etmiş ve Sultan'ın iradesi ile bu eser İstanbul'da 1861 yılında basılmıştır (Subhi Paşa; BOA, İ.DH, 485/32706; Akyıldız, 2009, 37: s. 451; Tolak, 2015, s. 104).

3) Uyûnu'l-Ahbâr fî'n-Nukûdi ve'l-Âsâr:

Bu eserinde Subhi Paşa, Eski Yunan, Roma ve İslâm'ın ilk dönemlerine ait sikke örneklerini inceleyerek detaylı bilgiler vermiştir. Bu eser tefrika halinde Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlanmış ve kitap 1862 yılında iki bölüm halinde İstanbul'da neşr olunmuştur (Subhi Paşa, 1279/1862, Akyıldız, 2009, 37: s. 451; Tolak, 2015, s. 104).

4) Risâle-i Subhiyye

Subhi Paşa Osmanlı maliyesi ve nasıl ıslah edilebileceği konusunu ele aldığı 51 sayfalık layihasını 1865 yılında Sultan Abdülaziz'e (1830-1876) sunmuştur

ve aynı sene içinde Hazîne-i Evrak'ta basılmıştır (Akyıldız, 2009, 37: s. 451-452; Tolak, 2015, s. 105).⁵

5) Hakâiku'l-Kelâm fî Târîhi'l-İslâm

Subhi Paşa'nın İslâm tarihi alanındaki bu eseri Maarif Nezâreti'nin izniyle 30 Nisan 1880 tarihinde (Hicri 1297 senesi 20 Cemaziyelevveli) İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmıştır (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 5). Maarif nâzırlığı esnasında telif etmiş olduğu bu eseri iki cilt olarak neşretmeyi planlamışsa da ikinci cilt neşr olunamamıştır. Araştırmannın konusunu oluşturan bu eser müstakil olarak aşağıda ele alınacaktır.

Hakâiku'l-Kelâm fî Târîhi'l-İslâm Eserinin Değerlendirilmesi

Abdüllatif Subhi Paşa'nın İslâm tarihi eserini telif etmesinde katkısı olduğunu düşündüğümüz üç etken bulunmaktadır. Birinci etken, Subhi Paşa'nın da 1851 yılında üye olarak katıldığı Encümen-i Dâniş'in telif faaliyetleridir. Fransız İlimler Akademisi'ne benzerliği ile dikkat çeken Encümen-i Dâniş'in kuruluş gayesi ve görevi, 1845'ten itibaren açılması düşünülen Dârülfünûn'da okutulacak ders kitapları ile halkın bilgi ve kültür seviyesini yükseltecek telif ve tercüme eserleri hazırlama amacı teşkil etmekteydi (Uçman, 1995, 11: s. 176-178). Encümen-i Dâniş'te bazı eserlerin telif, bazılarının da tercüme edilmesine karar verilmişti. Telif edilmesine karar verilen eserlerden biri de Mufassal Târîh-i Umûmî idi. Yazılacak kitap üç bölüm olarak planlanmış ve her bölümde birden çok yazarın olması ön görülmüştü. Kitabın ikinci bölümünde Hz. Musa (as) döneminden Hz. Peygamber'e (sav) kadar olan dönemin kaleme alınması planlanmıştı ve yazarlardan biri de Subhi Paşa idi. Fakat planlanan bu genel tarih yazımı görevi Cevdet Paşa'ya (1822-1895) verilmiş, Cevdet Paşa da Târîh-i Cevdet olarak bilinen eseri telif etmiştir (BOA, İ.DH, 256/16459; Tolak, 2015, s. 12-13; Küçükler, 2016, s.180-185). Bu dönemde muhtemelen Subhi Paşa, İslâm tarihi ile ilgili bilgilerini daha da geliştirerek *Hakâiku'l-Kelâm* adlı eserinin telifi için hazırlık yapmış olmalıdır.

İkinci etken ise Subhi Paşa'nın İslâm tarihine ve özellikle siyer ilmine olan hususi merakıydı. O, İbn Haldun'dan tercüme ettiği *Miftâhü'l-İber* adlı eserinin girişinde çocukluğundan beri siyer kitaplarını mütalaa ettiğini ve siyer eserlerine karşı ilgili olduğunu belirtmiştir. Şüphesiz tarih, siyer ve halifeler tarihine olan bu ilgisi onu bu eseri yazmaya sevk etmiştir (İbn Haldun, 1860, s. 3).

Üçüncü ve bu eseri yazmasındaki en önemli etken ise alanda gördüğü boşluktur. O, İbn Haldun'un tarihinden ulaştığı nüshalarda Siyer ve Râşid Halifeler ile ilgili kısımların eksik olduğunu belirterek bunları toplama ve

⁵ Subhi Paşa, Umûr-ı devlet hakkında lâyiha, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, numara 83923.

yazma niyetinde olduğunu ifade etmiştir (İbn Haldun, 1276, s. 2-4). Neticede bu eseri telif ederek gördüğü eksikliği gidermek istemiştir. Nitekim Subhi Paşa, eserini telif etme sebebini ve telif esnasında takip edeceği metodolojiyi şu ifadelerle açıklamaktadır: *“Bu târîhin te’lifinden maksad-ı âcizânem isti’âb-i ahhâr olmayıp İslâm’ın istifhâl ve inhitatına bâ’is olan ahhâlî ve şimdiye dek hükûmet eden düvel-i azîme-i İslâmiyye’nin ne sûretle kesb-i iktidar edip ne esbâb ile münkarız olduğunu hâsılı düvel-i azîme-i İslâmiyye’nin te’âlî ve tedliyesine te’sîri olan ahhâlînin beyânı olup bununla beraber vakten bi-vaktin zuhûr eden nevâdir-i havâdis dahi terk olunmayacaktır.”* (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 206-207). Yani Subhi Paşa bu eserinde salt tarihi bilgileri yazmayacağını, İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren bugüne kadar hüküm sürmüş İslâm devletlerinin yükseliş ve çöküş nedenlerini, hangi sebeplere bağlı olarak güç ve iktidar sahibi olduklarını veya zayıflayarak tarih sahnesinden yok olup gittiklerini ve bütün bunlara ilave olarak da dönem dönem meydana gelen ve tarihin akışına yön veren önemli olayları inceleyeceğini belirtmiştir. Bu bilgiler ışığında Subhi Paşa’yı bir medeniyet tarihçisi olarak da tarif etmek mümkündür.

Eserinin dîbâcesinde Subhi Paşa: *“...ve bugün feyz-i lütfunla mesned-i hilâfet-i mukaddeseyi hâ’iz olup kürre-i arzın en güzel küt’asında saltanat eden kudretli Abdülhamîd Hân-ı Sâni Efendimiz’i tevfikât-ı Subhâniyyene mazhar eyle ya Rabbe’l-âlemîn”* diyerek dönemin sultanı II. Abdülhamid Han’a (1876-1909) dua ederek kitabına başlamıştır (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 6).

Subhi Paşa eserinin ilk bölümünde dinlerdeki farklılıkların hikmeti, Tevrat ve İncil’in tahrifi gibi konularda genel değerlendirmeler yapmaktadır. Allah’ın (cc) varlığına delil aramanın, insan aklına hitap eden bunca delile rağmen, ancak ve ancak idrak ve akıl noksanı kişilerin yapabileceği bir iş olduğunu ifade eder (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 10-20). Paşa’nın bu girişi eski Yunan’dan bugüne kadar felsefe ve kelimacıların tartışa geldikleri Tanrının varlığını delillendirmeye dair olan tartışmalara vâkıf olduğunun bir işaretidir.

Dinlerin ihtilafı başlığı altında Subhi Paşa, insanların ilk başta tevhid dinine inandığını fakat zamanla birden fazla ilaha tapmanın ortaya çıktığını ve Allah’ın (cc) insanlara uyarıcılar, peygamberler ve kitaplar gönderdiğini belirtir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 6-7). Yeryüzünde insanların artmasıyla ve dünyaya dağılmasıyla birlikte çatışmaların ve birbirinden uzaklaşmaların başladığını ve farklı farklı din ve inanışların ortaya çıktığını zikreder. Cahiliye Araplarından Himyerler’in Güneş’e, Kinâne kabilesinin Kamer’e, Meysem’in Dübrân’a, Lahm ve Cüzam kabilelerinin Müşteri’ye, Tayy kabilesinin Sühey’le, Kays kabilesinin Şu’ârâ-yı Yemânî’ye ve Esed kabilesinin Utarit’e ve bunun yanında Lat, Uzza ve Menat gibi birçok puta tapmış oldukları hakkında bilgi verir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 9-10). Fakat bu gibi batıl inançlara sahip olanların yanında tevhid inancına sahip muvahhid

kişilerin de bulunduğunu, bunlardan birinin de Zeyd b. Amr olduğunu belirtir.⁶

Subhi Paşa, eserinde Arabistan coğrafyasındaki dinî gruplara da yer verir. Bölgede yaşamış olan bir dinî grup da Sâbiiler'dir. Subhi Paşa, Sâbiiler'in memleketlerinin Suriye, Fenike ve Mısır bölgeleri civarında olduğunu, ticaret ve yerleşimler vasıtasıyla Akdeniz havzasına yayıldıklarını ve Eski Yunanlılar'ın Sâbiiler'in inancından orijinal ifadesiyle "intihâl" yaptıklarını iddia etmektedir. İddiasını ise eski Yunan mabetlerine ve -kendisinin uzmanlık alanı olan- eski meskûkâtlara dayanarak temellendirmektedir. Ayrıca bu konuyu detaylı incelemek isteyenlerin Fahr-ı Râzî'nin *es-Sırru'l-Mektûm* adlı eserine bakmalarını tavsiye etmiştir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 11-13).

Subhi Paşa'nın eski medeniyetlere ait paraları inceleyerek böyle bir sonuca ulaşması, nümizmatik ilminin dinler tarihi ve Siyer ilmi sahalarında da yardımcı bir ilim dalı olarak müracaat edilebileceğini göstermesi açısından son derece dikkat çekicidir. Nitekim tarih ilmine yardımcı ilim dallarından biri olarak kabul edilen nümizmatik ilmi, tarihi dönemlerin değerlendirilmesinde, başka kaynaklardan öğrenilemeyen bilgileri aktarması veya öğrenilen bilgileri doğrulayan veriler sağlaması hasebiyle önemli bir ilim dalı olarak kabul edilir (Tekin, 2004, s. 317-318). Subhi Paşa'nın Sâbiiler hakkındaki tespitlerinde İslâm tarih yazıcılığı açısından önemli ilmî bir disiplin olan nümizmatikliği kullanan ilk müelliflerden birisi olarak dikkat çekmektedir. Subhi Paşa hem İslam öncesi Arap Yarımadasında hüküm sürmüş milletlerin inanç yapılarını, hem de kadim Yunan mitolojilerini okumuş, bu iki farklı inanç sistemindeki ibadet ritüelleri ve mabet mimarisini mukayese ederek aradaki şaşırtıcı benzerliği ortaya koymuştur. Meskûkât ilmine olan vukufiyeti, eski madeni paralar üzerindeki basılı figür ve sembollerden hareketle ezber bozucu hipotezini desteklemiş ve kitabına derc etmiştir. Hem Yunanca hem Arapça biliyor olması, müracaat ettiği kaynakların şahsi kütüphanesinde olması ve sorgulayıcı bir zihinle bunları mütalaa etmesi Paşa'nın Sâbiiler hakkındaki tespitleri yapabilmesindeki amillerdendir.

Yeryüzünün farklı coğrafi bölgelerindeki tevhid ve şirke dayalı inanç sistemlerini mukayese ettikten sonra Subhi Paşa sözü Arap yarımadasında Amr b. Luhay ile putperestliğin nasıl başladığına getirir ki, bu da klasik siyer kitaplarının risalet öncesi Cezîretü'l-Arab'ın durumunu tasvir ederken değindikleri bir husustur (İbnü'l-Kelbî, s. 33,39; İbn Hişâm, 1: s. 76; Subhi Paşa, 1297/1880, s. 15-17). Diğer taraftan Subhi Paşa'nın İslâm tarihçiliği anlayışının özgün bir yansıması olarak herhangi bir tarihi meseleyi dahi izah ederken ortaya koymuş olduğu argümanlarla konuyu salt rivayetin zikrinin

---

⁶ Burada bahsi geçen Zeyd b. Amr, Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetinden önce Mekke'de yaşayan ve Hz. İbrahim'in (as) geleneğini takip eden Hanıflerin en önemli temsilcilerinden biridir. Demircan, Adnan. (2016). Siyer, Beyan Yayınları, 140-153.

ötesinde ilmi ve entelektüel bir mesele haline getirip incelemekte, bu da esere genellikle rivayete dayalı bir alan olan Siyer'i okuyucu açısından merak uyandırıcı bir şekle büründürmektedir.

Eserinin başlangıcında büyük bir bölümü farklı dinlerdeki inanışları ele almasını Subhi Paşa: *"Bizim maksadımız yalnız edyân-ı mütekaddimeden bahs ile târîh-i İslâm'ın medhalini tevsi' ve tenvîr olmak..."* şeklinde izah ederek bu bilgileri İslâm tarihine girişte açıklayıcı mahiyette verdiğini bildirmektedir. (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 27).

Subhi Paşa'nın Hristiyanlık inancına dair geniş bilgilere yer vermesinin, kanaatimizce birkaç sebebi olabilir: Hiç şüphesiz hayatının Mısır'da geçirdiği dönemlerde bölgede yaşayan Kıptî Hristiyanlarla iç içe yaşamasının bir tecrübesiyle beraber XIX. yüzyıl İstanbul'unun Müslümanlarla Hristiyanların iç içe, birlikte yaşadıkları bir şehir olmasının da etkisi vardır. Yerleşik Hristiyanlardan başka şehre gelen tüccar, seyyah ve diplomatlarla Paşa'nın sıkça görüşmeleri olmuştur. Diğer taraftan bu eser, Rûmi 1297'de, Milâdi 1881'de neşredilmiştir. Bu dönem dinler tarihi disiplininin (Religionswissenschaft) Batı'da yeni yeni müstakil bir ilmi disiplin haline gelmeye başladığı bir zaman dilimine tekabül etmektedir (Adibelli, s. 159). Avrupa, Amerika ve Rusya'daki birçok Akademik enstitünün, bilimler akademisinin üyesi de olan Paşa'nın, yazdıklarının bu çevrelerce de okunacağını göz önünde bulundurmuş olması muhtemeldir. Her şeyden öte Subhi Paşa, beş defası Evkâf Nâzırlığı olmak üzere farklı kabinelerde değişik alanlarda bakanlık yapmış, sözüne itibar edilen bir entellektüeldir. Bütün bunlar düşünüldüğünde Subhi Paşa İslâm tarihini yazmaya başlamadan önce yaşayan ya da artık takipçi sayısı azalan inanç sistemlerine mensup insanlara İslâm'ın evrensel mesajını iletmek istemiş olmalıdır.

Subhi Paşa eserinde *"...son zamanlarda kendilerini maymun evlâdı zannederek tekâlîf-i şer'iyeye ve ahlâk-ı melekiyye mukteziyâtından olan ikâ'-ı hayrdan mu'âf oldukları..."* ifadeleriyle kendilerinin maymundan türediğini düşünen bazı insanların ortaya çıktığını ifade ederek Evrim teorisi ve Darwinizm'e gönderme yapmaktadır. Bu iddiaları *"havsala-i ta'bîre sığmaz bir takım turrâhât..."* olarak değerlendiren müellifin, bu düşünceye sahip insanların görüşlerini çürütmenin *"mâlâyânî ile iştiğâl kabîlinden..."* olduğunu ifade etmesi dikkat çekicidir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 41). Eserin yayın yılı, Charles Darwin'in ölümü olan 1882'den bir-iki yıl öncesine tekabül etmektedir ve bu dönem Evrim teorisinin Batı'da büyük yankı uyandırdığı bir dönemdir. Subhi Paşa böylelikle yaşadığı zaman diliminde ortaya çıkan İslam dışı fikrî akımlara da dikkat çekmiştir.

Nübüvvet faslına geçmeden önce Subhi Paşa mucize, ilham ve rüya gibi kavramları etraflıca izah eder, ayrıca ilm-i tecrübî, ilm-i tesadüfî ve ilm-i ilhamînin ne olduğunu verdiği örneklerle açıklar. Söz gelimi bir kedinin kabızlığını gidermek için ihtiyacı olan otu bilâ-talîm bulup yemesi, ya da bir

karganın aynı tür hastalığını gidermek için gagasıyla deniz suyunu çekmesi ilhamın sadece insanlar açısından değil hayvanlar açısından dahi mümkün ve var olduğunu ortaya koymaktadır. Yazar benzer örneklerle vahiy konusunu okuyucu açısından kolay ve anlaşılır hale getirmektedir. (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 45-49). Netice itibariyle Subhi Paşa çizdiği bu kavramsal çerçeve ile vahyi anlamakta zorluk çektiğini düşündüğü dönem insanını, sistematik bir şekilde, adım adım zihnen vahy-i Muhammedî'yi anlamaya hazır hale getirmeye çalışmaktadır.

Subhi Paşa, eserinde geniş bir giriş bölümü yazmasına ve farklı dinlerin inanç sistemlerini detaylıca ele almasına karşın, Hz. Peygamber (sav) dönemindeki olayları özet bir şekilde ele almıştır. Bir çok Siyer eserinde sayfalarca ele alınan konuları Paşa bir-iki sayfada hülâsa etmiştir. Bununla birlikte gerekli gördüğü yerde mülâhazalarını açıklamıştır. Hz. Peygamber'in (sav) çocukluğunda yaşadığı şakk-ı sadr (göğsünün yarılması) meselesini, eserin başında ortaya koymuş olduğu metodoloji ile uygun bir şekilde, detaylarına girmeden şu şekilde izah etmiştir: "*Simm-i sâmilere dörde vardıkta ba'zı ahvâl-i şerîfe zuhûruyla vech-i mübâreklerinde tağayyür görülmekle sût anası Halîme zât-ı mukaddeslerini vâlide-i müşfikaları Âmine'ye götürüp teslim eyledi.*" (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 51).

Veciz bir anlatım tekniğine sahip olmanın ötesinde Subhi Paşa'nın eser boyunca Hz. Peygamber'den (sav) bahsederken kemâl-i edep ile son derece hürmetkâr bir dil kullanması da bir o kadar dikkat çekicidir. Hz. Peygamber'in (sav) ismi geçtiği her seferde mutlaka O'nu (sav) ta'zim edici sıfatlar kullanmıştır.

Subhi Paşa, Hz. Peygamber'in (sav) Şam'a gerçekleştirdiği seyahatler hakkında da bilgi verir. Hz. Peygamber'in (sav) amcası Ebu Talib ile Şam'a yaptığı ilk seyahati ve orada Rahib Bahîra ile karşılaşmaları ve Rahib Bahîra'nın O'nun (sav) peygamberliğini müjdelemesini anlatır. Şam'a ikinci seyahatini ise Hz. Hatice'nin (ra) ticaret kervanı için yaptığını belirtir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 51-52).

Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetini ve karşılaştığı zorluklara rağmen ümitsizliğe kapılmaksızın davet çalışmalarına devam etmesini ve kısa bir zamanda Arap yarımadasında en önemli güçlerden biri haline gelmesini ele almıştır. Hz. Peygamber (sav) henüz daha birkaç bin kişilik bir orduya sahipken Pers ve Roma imparatorlarıyla, Mısır ve Afrika'daki diğer büyük devlet başkanlarına mektuplar göndererek onları İslâm'a davet etmiş, kabul etmeyenlerin cizye vermeleri gerektiğini hatırlatmış, vermemeleri halinde ise İslâm ordusunu üzerlerine göndereceğini ifade etmiştir. Subhi Paşa, Hz. Peygamber'in (sav) mektup göndermenin ötesinde gerektiğinde İslâm ordusunu gönderip, zaferler kazanmasını ve tarihte eşi benzeri görülmemiş kısa bir zaman diliminde bu kadar geniş coğrafyaya hükmedebilmesini peygamberliğinin bir nişanesi olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade eder. Subhi Paşa bu çerçevede eserinde dünya tarihinde gelmiş geçmiş büyük kral

ve imparatorların başarılarını anlatmış ve Hz. Peygamber'in (sav) başarısıyla mukayese ederek bu bağlamda klasik siyer kitaplarından farklı bir tarz ve üslup ortaya koymuştur (İbn Hişâm, 2: 607; İbn Sa'd, 1: s. 220-252).

Dünya tarihinin kudretli ve namılı hükümdarlarından II. Ramses, Buhtunnasr, Büyük İskender, Atilla, Sezar, Cengiz Han ve Timur'un yetiştikleri ortamları, elde ettikleri başarılarını ve bununla birlikte, yapmış oldukları zulümleri anlatan Subhi Paşa, ardından Hz. Peygamber'in (sav) yetimliğini, az sayıdaki askere ve kısıtlı maddi imkânlarla sahip olmasına rağmen kısa sürede elde ettiği olağanüstü başarıları ve herşeyden öte tarihte hiç kimsenin gerçekleştiremediği adaletli bir yönetim sistemini tesis etmesi hasebiyle (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 79-90) diğer liderlerden farkını çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

Subhi Paşa, İbn Haldun'un Osmanlı tarih yazıcılığı üzerinde yaygın bir şekilde var olduğu kabul edilen etkilerini (Okumuş, 2006, s. 141-142) teyid eder mahiyette, eserinde zaman zaman İbn Haldun'un görüşlerine yer vermiş, atıfta bulunmuştur. Nitekim Hendek Gazvesi'nin tarihi konusunda farklı rivayetler arasından İbn Haldun'un görüşünü tercih ederek aynen aktarmıştır: (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 73).

Esere önem katan bir diğer husûs Subhi Paşa'nın İslâm tarihinde meydana gelen olayları tenkite tabi tutmuş olması, sorgulayıcı bir zihni yaklaşım ile rivayetler arasında var olan tenakuzları tespit etmeye çalışmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber (sav) vefat etmeden önce gerçekleşen Kırtâs hadisesi hakkında da bazı mülahazalarda bulunmuştur. Kırtâs hadisesinde Hz. Peygamber'in (sav) kâğıt-kalem isteyerek bazı nasihatlarını yazdırmak istemesi karşısında ashabın Hz. Peygamber'in (sav) hasta olması dolayısıyla kâğıt getirmediğini ve onlar arasındakilerden birinin de Hz. Ömer (ra) olduğu iddiasının bazı çelişkiler barındırdığını belirtir. Öncelikli olarak Hz. Peygamber (sav) veda haccı sırasında verdiği hutbede sünneti Müslümanlar'a doğru yolu gösterici olarak bıraktığını söylemiş ve bu rivayetin şüpheye mahal kalmaksızın birçok tarikle günümüze kadar geldiğini ve bu olayın bu söz ile tenakuz taşıdığını belirtmiştir. Gördüğü bir diğer tenakuz ise Hz. Peygamber'e (sav) karşı sevgi, saygı ve hürmette kusur etmeyen ashabının Hz. Peygamber'in (sav) bu isteği karşısında huzurunda tartışma çıkarmış olması ashabın Hz. Peygamber'e (sav) karşı gösterdiği edebe ters düştüğünü ifade eder. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in (sav) huzurunda zaman zaman tartışmalar meydana geldiği ve çeşitli ayet ve hadislerde bu ve benzeri durumlara dikkat çekildiği bilinen bir gerçektir (Mümtehine, 60/1, Nûr, 24/11). Dolayısıyla Subhi Paşa'nın bu hadiseye yaklaşım biçiminde korumacı ve savunmacı bir üsluba sahip olduğunu ifade edebiliriz. Subhi Paşa'nın Kırtâs hadisesinde dile getirdiği bir diğer tenakuz ise ashabın Hz. Peygamber'in (sav) kâğıt-kalem isteğini yerine getirmemesine rağmen ondan ısrarla vasiyet talep etmeleridir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 123-125).

Subhi Paşa, Râşid Halifeler dönemini Hz. Peygamber (sav) dönemine göre daha kısa bir şekilde ele almakla birlikte bu dönemdeki sıkıntılı mevzulara nasıl yaklaşılması gerektiği hususunda da görüşünü ortaya koyar. Hz. Ömer'in (ra) şehadeti konusunda birçok farklı rivayetin bulunduğunu ve farklı grupların kendi düşünce ve yerleşik kabulleri doğrultusunda o rivayetleri kabul ya da reddettiğini belirtir. Kendisi ise bu konuyu ele alırken İbn Esir (ö. 630/1233) ve İbn Haldun (ö. 808/1406) gibi tarihçilerin metotlarından yararlandığını belirtir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 266).

Hz. Osman'ın (ra) şehadeti konusunda da bazı hususlara dikkat çeken Subhi Paşa mülahazalarını çekinmeden ifade eder. Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelen isyancıların ortaya çıkardıkları fitne ateşini Hz. Ali (ra), Talha b. Ubeydullah (ra) ve Zübeyr b. Avvâm'ın (ra) söndürmeye çalıştıklarını belirtir. Fakat tüm çabalarına rağmen bunda başarılı olamamışlardır. Ümeyyeoğulları'nın da Hz. Osman'ın (ra) şehit edilmesinde gafletleri olduğunu vurgular (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 304). En dikkat çekici ifadesi ise, Hz. Osman'ın (ra) Hz. Ali'nin (ra) uyarılarına kulak vermesi durumunda olayların akışının farklı cereyan edeceği yönündeki düşüncesidir. Nitekim Paşa bu konuda şöyle demektedir: *"Eğer Osman radiyallâhu te'âlâ anh Ali'nin nasihatıyla âmil olup Mervân ve sâ'ir ehl-i karâbetinin hevâsına ittibâ' etmemiş olaydı def'-i fesâda bi'n-nefs Ali dahi bezl-i can ederdi."* (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 306).

İslâm tarihinde Müslümanlar arasında gerçekleşen iktidar mücadelelerine nasıl yaklaşmak gerektiği noktasında da Subhi Paşa özgün görüşlere sahiptir. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra ashab arasında rekabet ve birbirlerine karşı muhalefet konularını tartışmanın Müslümanlar arasında ayrılıklara sebep olması dolayısıyla doğru bulmamaktadır. Ayrıca bu tür tartışmalara sebep olmanın Allah'ın (cc) ve Peygamber'in (sav) rızasına muvafık olmayacağını ifade etmiştir. Fitne ve tartışma konularının Müslümanlar arasında yayılmasından ziyâde Müslümanlar arasında kardeşliği ve birlikteliği sağlamak için çaba göstermek gerektiğini şu ifadelerle dile getirir: *"Ey din karındaşlar, geliniz bu da'vâyı ol vakitte hâzır olan ve doğruyu bizden iyi bilen ashâb-ı kirâmın zimmetine bırakalım da biz bizi Müslüman eden ve tevâhid gibi ma'kûl ve hak bir dîne sevk eden eslâf-ı kirâma karışmayalım ve uhuvvetimize kuvvet verelim. Elbette dâreynde sa'îd oluruz. Zîrâ Hak te'âlâ herkesi kendi fi'iliyle mes'ûl edecektir. Ashâb-ı kirâmın hatâ ve savâbına vâris değiliz. Onlara âid şeylerdir."* (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 145-147). Salt tarihçiliğin ötesinde, Subhi Paşa'nın konu hakkında dile getirdiği ve nasihat değeri taşıyan tespitlerinin bugün bile geçerliliğini koruduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Subhi Paşa'nın yararlandığı kaynaklar arasında karşılaştırmalar yaparak rivayetler arasındaki farklılıkları ortaya koyduğunu *"Bu kavil İbn-i Esir ve İbn-i Haldun mu'tekadı olup Ezdî'nin Fütûhu's-Şâm nâm târihinde yalnız bir kapısından Hâlid anveten girip cihât-ı sâ'ire sulhan feth olundu, demiştir."* gibi ifadelerinden anlamaktayız (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 162).

Kaynak eserlerde Fârisî kökenli idarecilerin isimleri konusunda bazı karışıklıklar yaşadığını belirten Subhi Paşa bunu düzeltmek için çaba göstermesine rağmen tam olarak muvaffak olamadığını şöyle ifade etmektedir: “*Kütüb-i târîhte ümerâ-ı Fars esmâsında iltibâs ve ihtilâf pek çok olup tashîhine her ne kadar sa’y ettimse de itmînân verecek dereceye dek getiremedim.*” (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 208). Nitekim tarih kitaplarında içinden çıkamadığı diğer bazı noktaları da şöyle belirtmiştir: “*Mihran ile Fîrûzân Kadisiye Muhârebese’nde Ka’kâ’a ile mübâreze ederken maktûl oldukları ümmehât-ı kütüb-i târîhin hemen cümlesinde mezkûr iken Babil Muhârebese’nde bu isimde iki kişi dahi târîhlerde zikir olunmuş ve Kadisiye Muhârebese bakâyâsından oldukları tasrîh kılınmıştır. Bu galatı tashîh kâbil olmadı.*” (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 209).

Subhi Paşa kitabını Hz. Ali (ra) ve Muaviye’nin temsilcileri arasında yapılan hakem olayıyla bitirmektedir. Eserinin son bölümünde ise yazacağı ikinci ciltte, Hz. Ali (ra) ile Hariciler’in mücadelesi, Hz. Ali’nin (ra) şehadeti, Hz. Hasan’ın (ra) hilafeti Muaviye’ye devretmesini, Emevîler ve Endülüste ulaşılan medeniyet, Abbâsîler’in Emevîler’e karşı ihtilalini ve Abbâsîler’in yıkılışına kadar tarihini yazmayı planladığını belirtmektedir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 356-357). Ancak eserin ikinci cildi maalesef telif olunmamıştır.

Eserin Kaynaklarının Genel Bir Değerlendirmesi ve Subhi Paşa’nın Eserinden Faydalanan Müellifler

Köklü bir ilmiye ailesine mensup olmasının yanında Subhi Paşa, tefsir, hadis, kıraat, sarf, nahiv, tıp, astroloji, tarih, tabakat ve edebiyat gibi çok çeşitli alanlarda Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerden oluşan zengin bir kütüphaneye sahipti. Vefatının ardından satışa çıkarılan kitap terekesinde 1300’ü aşkın eser bulunmaktaydı. Bu eserlerin önemli bir kısmı Osmanlı tarihi kaynakları olmakla birlikte ilk dönem İslâm tarihinin ana kaynakları da mevcuttu. (Evkâf Nâzırı Merhum Subhi, 1302/1886) Şüphesiz İslâm tarihi alanındaki bu eserini yazmasında böyle çeşitli ve birincil kaynaklardan oluşan bir kütüphaneye sahip olmasının büyük bir etkisi vardır.

Zengin bir kütüphanesi bulunmakla birlikte eserinde faydalandığı kaynaklar hakkında fazla bilgi vermemektedir. Az da olsa Subhi Paşa eserinde kaynak olarak kullandığı kitaplara da işaret etmiştir. Cahiliye Araplarının inançları ve hakkında bilgi verdiği bölümde “...*tahkîk etmek isteyenler Fahr-ı Râzî’nin es-Sırru’l-Mektûm kitâbına nazar eylesin.*” demektedir. Fahreddin Razî’nin (ö. 606/1209) astrolojiyle ilgili bu Arapça eseri telifte kullandığı kaynaklarındandır (er-Râzî, t.y.; Subhi Paşa, 1297/1880, s. 12-13).

Hz. Peygamber’in (sav) vefatının ardından halife seçilmesi olayını anlatırken “*Ali haber aldıkta gecelik elbise ile müsta’cilen hânesinden çıkıp biatten sonra arkasından gönderilen elbisesini Sakîfe’de giydikleri İbn-i Esîr’in el-Kâmil nâm târîhinde mezkûrdur.*” ifadesinden İbnü’l-Esir’in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi’l-Târîh* adlı genel İslâm tarihinden faydalandığını anlıyoruz (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 126).

Subhi Paşa Hristiyanlık bahsini incelediği kısımda ise gerekli bilgileri verdikten sonra daha detaylı bilgi almak isteyenleri “*Miftâhu'l-İber'de Mesîh aleyhi's-selâm bahsine mürâca'at...*” etmelerini tavsiye etmiştir. Yani İbn Haldun'un *Kitâbu'l-İber*'inden tercüme ettiği kısmı da eserinin kaynaklarından (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 29). Ayrıca Subhi Paşa, İbn Haldun'un tarihi eserlerde tenkit ettiği unsurlar noktasında da bu tercüme eserden faydalanmayı okuyuculara tavsiye etmiştir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 338). Ancak Subhi Paşa'nın yabancı dil bilgisine ve farklı dillerde kitaplara sahip olmasına rağmen dinler tarihi alanında değindiği konularda herhangi bir yabancı yazara atıfta bulunduğunu söylemek zordur.

Eserde faydalanılan bir diğer kaynak “...*Yermük Muhârebesi'nin vukû'u Hicret'in on beşinde ahd-i hilâfet-i Fârûk'da olduğunu beyân edenlerden Fütûhu's-Şâm sâhibi Ezdî bu fıkrayı bu sûretle yazması...*” ifadelerinden anlaşıldığı gibi Ebû İsmail Muhammed b. Abdullah el-Ezdî'nin *Fütûhu's-Şâm* adlı eseridir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 156, 159).

Kutsal kitaplardan ve isimlerini vermese de geçmiş ümmetlere ait tarihleri anlatan kitaplardan yararlandığını Subhi Paşa şu ifadelerle dile getirmiştir: “*Rû-yi arzda takrîben yedi bin sene zarfında bu cisr-i fânîden mürûr eden lâ-yu'ad halâyık-ı beşeriyye miyânında kuvve-i icâdiyyeye mâlik pek az kişi geçtiğini kütüb-i mukaddese ve tevârih-i ümem-i sâlife mütâla'ası bize ilme'l-yakîn beyân eder.*” diyerek ifade etmiştir (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 49). Aynı şekilde adlarını belirtmese de eserini yazarken başka siyer kaynaklarından faydalandığını eserinin içinde farklı yerlerde geçen çeşitli ifadelerinden anlamaktayız. Buna rağmen eserinde kullandığı kaynakların çok sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. (Subhi Paşa, 1297/1880, s. 61, 81, 117, 123).

Abdüllatif Subhi Paşa'nın bu eseri dönemindeki müelliflerin ve mütercimlerin de dikkatini çekmiştir. Nitekim Giritli Sırrı Paşa, *Ârâü'l-Milel* adlı eserinde Subhi Paşa'nın *Hakâiku'l-Kelâm fî Târîhi'l-İslâm* adlı eserinden faydalanarak kitabında kullanmıştır. Sırrı Paşa kimi zaman Subhi Paşa'nın muhakemelerini almış ve yorumlamış, (Sırrı Paşa, 1303/1886, s. 19-20; Aydın, 2008, s. 190-191; Önder, 2006, s. 37) kimi zaman bazı Arapça ibarelerin tercümesinden faydalanmıştır (Sırrı Paşa, 1303/1886, s. 44-45; Önder, 2006, s. 50). Subhi Paşa'nın İslâm tarihi alanındaki bu eseri aynı zamanda 1881 (1298) yılında İskender Efendi tarafından Farsça'ya da tercüme edilerek İstanbul'da Matbaa-i Mahmud Bey'de neşr edilmiştir (Subhi Paşa, 1298/1881).

Sonuç

II. Mahmud Hân (1808-1839) devrinde Mora'da dünyaya gelen ve ardından ailesiyle Mısır'a hicret etmek zorunda kalan, orada da devrin kudretli yöneticisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın hususi kitabetinde hizmet ederek kendisini yetiştiren Abdüllatif Subhi Paşa, hiç şüphesiz XIX. yüzyılın önemli ilim ve fikir adamlarından birisidir. Sırasıyla Sultan Abdülmecid, Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid Han devirlerine yetişmiş, çalkantılı arayış

dönemlerinde en üst seviyelerde Osmanlı devlet bürokrasisinde görevler üstlenmiş, ortaya koyduğu ıslahatçı yönetim tarzıyla aranılan ve itibar gören bir devlet adamı olmuştur.

Birçok Doğu ve Batı diline olan hâkimiyeti, farklı ilmî disiplinlerden oluşan zengin kütüphanesi, meskûkât gibi dönem ulemasının fazlaca ilgi duymadığı alanlarda çalışması ve bir ilmiye semti olarak bilinen Fatih/Horhor'daki konağında yerel ve beynelmilel birçok önemli kişiyi misafir etmesiyle, dönem İstanbul'unun ilim ve kültür hayatına önemli katkılar sunmuş bir âlim, şair, nümizmat ve yazardır.

Subhi Paşa, yüklenmiş olduğu devlet görevlerinin de etkisiyle, mahza tarihçilik anlayışının ötesinde, geçmiş medeniyetlerin, imparatorlukların yükseliş ve çöküş nedenleri üzerine tarih okumaları yapmış, devrin problemlerine tarihten çareler üretmeye çalışmıştır. Bir çöküş teorisyeni ve tarih sosyoloğu olan İbn Haldun bu okumalarında kendisi için bir örnek olmuştur.

Kendi ifadesiyle, Siyer-i Nebi ve tarih ilmi küçüklüğünden itibaren ilgi duyduğu bir alan olmuş, İslâm tarihinin ana kaynaklarını eleştirel bir gözle mukayeselere tâbi tutarak geçmiş zamanda meydana gelen olaylar hakkında en doğru yargıya ulaşmaya gayret etmiştir.

Subhi Paşa tarihî hadiseleri aktarırken eserinde nazik bir dil ve dikkatli bir üslup kullanmış, bununla birlikte yer yer okuyucusuna tarihi bilgiler vermenin ötesinde nasihat tarzında cümlelerle de hitap etmiştir.

Tarihçiler geçmiş bir olayı incelerken her daim "gerçekte ne oldu" sorusunun cevabını ararlar. Subhi Paşa'nın da Hakâik'ta zaman zaman "olay şöyle vuku bulsardı tarihin akışı böyle olurdu" tarzında ifadelerine rastlamak mümkündür.

Subhi Paşa eserinde her ne kadar olayları tenkite tabi tutmaya çalışsa da Ehl-i sünnet çerçevesinde korumacı ve savunmacı bir üslup takip etmiştir. Olayların yorumlanmasın ve özellikle problemler mevzularda çözüm odaklı yaklaşımla eseri ele almıştır. Zengin bir kütüphaneye ve Türkçe'nin dışında birçok dil bilmesine rağmen eserinde yararlandığını kaynakların kısıtlı olduğunu görmekteyiz. Özellikle dinler tarihi ile ilgili yazdıklarında hemen hiç bir Batılı kaynağa atıfta bulunmamıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Avrupa kaynaklı birçok fikri akımın ortaya çıktığı bir dönemdir. Özellikle pozitivist akımın etkisiyle insanların zihinlerinde oluşan sorulara cevap bulmak için onları yeniden Siyer okumaya davet etmek dikkat çekici bir çağrıdır ve dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda Subhi Paşa'nın eseri önemli bir ihtiyaca cevap vermeye çalışmaktadır.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, erken dönem İslâm tarihi alanında telif edilen bu önemli eser, sorgulayıcı zihin yapısına sahip bir Osmanlı paşasının

gözünden Hz. Peygamber (sav) ve Râşid Halifeler dönemine dair özgün tespitler ve değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

Kaynakça / References

- Adıbelli, Ramazan. (2016). Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ed.), Dinler Tarihi Tarihsel Bir Disiplin midir? (s. 155-178) içinde. Ankara: Berivan Yayınevi.
- Akyıldız, Ali. (2009) “Subhi Paşa, Abdüllatif”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 37. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ayverdi, İlhan. (2006). Asırlar Boyu Târi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük. 3 Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri, (DH. SAİD.d.), 1/126.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Dahiliye (İ. DH). 256/16459.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Dahiliye (İ. DH). 472/31671.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Dahiliye (İ. DH). 485/32706.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Dahiliye (İ. DH). 873/5.
- Cağış, Özgür. (2014). XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihçiliğinde Ahmet Cevdet Paşa (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Demir, Habip. (2006). Celal Nuri (İleri) ve İslam Tarihçiliği (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demircan, Adnan. (2016). Siyer, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Ebüzziya, Mehmed Tefik. (ö. 1331/1913). (1973). Yeni Osmanlılar Tarihi, haz. Ziyad Ebüzziya. İstanbul: Kervan Yayınları.
- Erdoğan, Ali. (2002). Mahmud Es’ad Seydişehirli: Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- er-Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin (ö. 606/1209). (t.y.). es-Sırru’l-Mektûm fî Muḥâtabeti’ş-Şems ve’l-Kamer ve’n-Nücûm. Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, numara 001480.
- Evkâf Nâzırı Merhum Subhi Paşa’nın Terekesinde Zuhûr Eden Kitablarının Defteridir. (1302/1886). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı.

- Fayda, Mustafa. (2011). "Tarih", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 40. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Fidan, Mehmet Akif. (2008). Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Günersu, Melek. (2014). Abdülatif Subhi Paşa Konağı'nda Aşk ve Tarih / Nevbahar. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406). (1276/1860). Miftâhü'l-İber, Çev. Subhi Bey. İstanbul: Takvimhâne-i Âmire.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik (ö. 213/828). (1955). es-Sîretü'n-nebevî. 4 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir İbnü's-Saib Hişâm b. Muhammed b. Saib (ö. 204/819). (2003). Kitâbü'l-esnâm. Thk. Ahmed Muhammed Ubeyd. Abu Dabi: el-Mecmaü's-Sekafî.
- İbnülemin, Mahmud Kemâl İnal ve Hüsameddin, Hüseyin. (1335/1917). Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretinin Târîhçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli. İstanbul: Dârülhilâfetilaliyye.
- Karaçavuş, Ahmet. (2006). Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kocamemi, Fazıl Bülent. (t.y.). Baba, Oğul, Torun Devletin Zirvesinde Üç İsim: Abdurrahman Sami Paşa, Abdülatif Suphi Paşa ve Hamdullah Suphi Tanrıöver. İstanbul: Ekinoks Yayıncılık.
- Küçükler, Osman Zahit. (2016). Osmanlı Devletinde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Kütükoğlu, Bekir. (2012). "Vak'anüvis". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 42. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Okumuş, Ejder. (2006). "İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi". İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı. 15, s. 141-142.
- Önder, Murat. (2006). Giritli Sırrı Paşa, Araü'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Öz, Şaban. (2008). İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı [İSAR].
- Özel, Murat. (2011). Doğu Batı Sentezinde Bir Paşa-Şeyh-Maarif Ailesi Morevîler. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Subhi Paşa. (1278/1861). Tekmiletü'l-İber. İstanbul: Takvimhâne-i Âmire,.

- Subhi Paşa. (1279/1862). Uyûnu'l-Ahbâr fî'n-Nukûd ve'l-Âsâr. İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası.
- Subhi Paşa. (1297/1880). Hakâiku'l-Kelâm fî Târîhi'l-İslâm. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Subhi Paşa. (1298/1881). Hakâiku'l-Kelâm fî Târîhi'l-İslâm. Çev. İskender Efendi İstanbul: Matbaa-i Mahmud Bey.
- Subhi Paşa. Umûr-ı Devlet Hakkında Lâyiha, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Numara 83923.
- Süreyya, Mehmed. (1996). Sicill-i Osmanî. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları,
- Şahiner, Atila. (2007). Ahmet Vefik Paşa'nın Tarih Anlayışı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Şimşek, Mahmut Sami. (2011). İstanbul'un 100 Köşkü ve Konağı. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.
- Tanman, Mehmet Baha. (1994). "Suphi Paşa Konağı", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. Cilt 7. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Tekin, Oğuz. (2004). "Meskûkât", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tolak, Kübra. (2015). Abdüllatif Subhi Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1818-1886) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uçman, Abdullah. (1995). "Encümen-i Dâniş", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 11. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

